

הר הבית

בין חלום לממשות

עורך:
ידידיה צ' שטרן

מאמרים

הארץ המקודשת, ירושלים ומסגד אל־אקצא במקורות האסלאם

מסעפא אבו־טווי

האסלאם, הנובע מאותו מקור רוחני שממנו נבעו ההתגלויות שקדמו לו, כולל היבטים רבים המשותפים להן, כגון מעמדן המיוחד של הארץ המקודשת ושל ירושלים.

א.
הארץ המקודשת

* מאמר זה הוא תרגום וגרסה מתוקנת של מאמר קודם שכתבתי בעזרת הרב ד"ר ראובן פיירסטון: "The Holy Land, Jerusalem and Al-Aqsa Mosque in the Islamic Sources," *Journal of the Central Conference of American Rabbis* (CCAR) (Fall 2000), pp. 60-68. אני מבקש להודות לרב ד"ר דניאל רוט על עזרתו בהבאת גרסה זו לאור. תרגם את המאמר: יהונתן כרמלי.

האסלאם מכיר בעובדה שהארץ המקודשת קדושה בעיני אנשי הספר (אהל אל-כיתאב). כאשר מוסלמים אומרים שהארץ המקודשת היא "ארץ הנביאים", ידוע ומוכן שהנביאים מבני ישראל כלולים בכך ושהם חלק מהרצף של שושלת הנבואה שהגיעה לסיומה עם בוא הנביא מִחְמַד רסול אללה (שליח האל), עליו השלום. כמעט לכל נביא שחי בארץ המקודשת, וגם למי שנולד מחוצה לה, היה יחס מיוחד לארץ זו. דוגמה לכך הוא אברהם הנביא, מי שהיה לאב הטיפוס של מנתצי האילים. לאחר שהרס את אלילי בני עמו ולגלג עליהם הם ביקשו לשלוח בו יד, אבל הוא ניצל והגיע לארץ המקודשת. הפסוק שלהלן השתמש בשפה כוללנית כדי לתאר את אופי ביתו החדש של אברהם:

והצלנוהו ואת לוט אל הארץ אשר ברכנו בה לעולמים (סורה
71: 21).¹

דוגמה נוספת לנביא שחש קשר מיוחד לארץ המקודשת ולירושלים בפרט היה הנביא מִחְמַד. הקוראן מספר בסורת "בני ישראל" (בְּנוּ אֶסְרָא'יל), הנקראת גם "המסע הלילי" (אלֶאֶסְרָא'), כיצד הנביא נלקח במסע לילי בדרך נס מהמסגד הקדוש (בְּמֶכָה) אל מסגד אל-אֶקְצָא:

ישתבח אשר הוליך את עבדו לילה מן המסגד הקדוש אל המסגד
"אל-אֶקְצָא", אשר ברכנו סביבתו, להראות לו מאותותינו, הנהו
השומע והרואה! (סורה 17: 1)

חכמי הַחֲדִית², פרשני הקוראן והמסורת המוסלמית בכללה התייחסו לפסוק זה בכובד ראש והבינו שהמסגד הקדוש נמצא בְּמֶכָה, ואילו המסגד אל-אֶקְצָא נמצא בירושלים. שום חכם מוסלמי לא קרא תיגר על הבנה זו לכל אורך ההיסטוריה האינטלקטואלית של האסלאם, במשך יותר מארבע עשרה מאות שנה. שטחי הארץ המבורכת הזאת חורגים מהאדמה המתוחמת בנהר הירדן ממזרח ובים

1 החרגומים של הקוראן במאמר זה הם על פי טובחי עלי עדוי, הקוראן בלשון אחר, חיפה: גסטליט, 2015.

2 חֲדִית' הוא מסורת הנביא מוחמד. כאשר מסר המובא בחֲדִית' מעצב חלק מההשקפה האסלאמית הוא נקרא סֶנָה, או דרכו של הנביא. הסֶנָה נחשבת בהלכה האסלאמית, השְרִיעָה, למקור השני בחשיבותו לאחר הקוראן.

התיכון ממערב. אָבֶן בְּתִיר (נפטר ב־774 להג'רה; 1373 לספירה), מלומד מוסלמי שחי בימי הביניים, ציטט את הפרשנות האמורה שהעניקו כמה מלומדים מוסלמים קדומים לפסוק 21: 71 בקוראן. לטענתו, לפי אָבִי אָבֶן כְּעַב, שהיה אחד מחבריו הקרובים ביותר של הנביא והוסמך לכתוב את הקוראן (נפטר ב־30 להג'רה; 649 לספירה), הארץ המקודשת היא אלשאם (כלומר, סוריה הגדולה, הכוללת את ירושלים). גם הפרשן הקדום הגדול, קְתַאדָה, אימץ עמדה זו.³ בהמשך אביא דיווח מפורט יותר של המסע הלילי והעלייה השמימה (אל־אֶסְרָא' ואל־מַעְרָאג') ושל הקשר שלהם לירושלים.

ישנו פסוק נוסף בקוראן המתייחס לברכת הארץ:

והקמנו בינם לבין הקריות אשר ברכנו בהן, קריות נראות לעין, ותכנו בהן את המסע. סירו בהן, בלילות ובימים, בטוחים (סורה 34: 18).

לפי מלומדים בני הדור השני לאחר הנביא, מְגִ'אָהַד אל־חֶסֶן, סַעַד אָבֶן גְ'בִיר, מַאֲלַכ, קְתַאדָה, אֶלְסַדִּי וְאָבֶן זִיַד, כמו גם מלומדים מוסלמים קדומים רבים אחרים, הקריות המבורכות הן ערי אלשאם. אָבֶן עֵבָאס (נפטר ב־68 להג'רה; 687 לספירה), גדול פרשני הקוראן הקדומים ומי שהיה גם בן דודו ובן לווייתו של הנביא, טען ש"הקריות המבורכות" הן כינוי לַבְּיַת אל־מַקְדֶּס (כלומר לירושלים).⁴

אף שהקוראן מתייחס פעמים רבות לַאֲדָמָה, בה"א הידיעה, הביטוי "הארץ המקודשת" (אל־אֶרְצ' אל־מַקְדֶּסָה) מופיע בו פעם אחת בלבד:

וכאשר אמר משה לבני עמו: "הוי בני עמי, זכרו את חסד אללה לכם, כאשר הקים בכם נביאים ושם אתכם למלכים, ונתן לכם את מה שלא נתן לאף אחד מן העולמים. הוי בני עמי, הכנסו אל הארץ הקדושה אשר כתב אללה לכם, ולא תשובו על עקבותיכם ותהפכו למפסידים!" (סורה 5: 20-21)

3 אבן כתייר, תפסיר, כרך ג, ביירות: דאר אלג'יל, 1988, עמ' 180.

4 שם, עמ' 512.

הקוראן מספר כאן כיצד קרא משה (עליו השלום) לבני ישראל להיכנס לארץ המקודשת לאחר שהוציאם ממצרים וקרע לפניהם את הים. בני ישראל סירבו להיכנס אליה מחמת פחדם להילחם באנשי הארץ, שהיו ידועים בחוזק ידם. סירובם זה הביא עליהם עונש משמיים:

אמר (אללה): "הנה מְחַרַּמַּת מהם ארבעים שנה. יתעו בארץ, ואל תצטער על האנשים הפרוצים!" (סורה 5: 26).

אפשר לקרוא פסוק זה בשתי דרכים שכל אחת מהן מובילה למשמעות אחרת. הדרך הראשונה, המובאת לעיל, מחלקת את הפסוק לשניים. החלק הראשון מסתיים במילים "ארבעים שנה". דרך קריאה זו מעלה שעל בני ישראל נאסרה הכניסה לארץ באופן זמני עקב חוסר צייתנותם.

הקריאה השנייה מחלקת גם היא את הפסוק לשניים, אבל את החלק הראשון היא חותמת במילה "מהם". כמה פרשנים הסבירו שמחלוקה זו של הפסוק אפשר להבין שעל בני ישראל נאסרה הכניסה לארץ באיסור מוחלט, שוב, כעונש על חוסר צייתנותם. אני נוטה באופן אישי לקריאה הראשונה, המחשיבה את האיסור לזמני ומתנה את הכניסה לארץ המקודשת.

סיד קטב (נפטר ב-1966) כתב בספרו "בצל הקוראן" (פי ט'לאל אל-ק'אן) פרשנות מודרנית על הקוראן, שלפיה האיסור נועד לאפשר הופעת דור חדש בבני ישראל.⁵ הייתי מוסיף שהדור החדש היה מוכן להיכנע לרצון אללה ולכן היה ראוי להיכנס לארץ המקודשת כדור צייתן וממושמע – אלה שהכניעו לחלוטין את רצונם לרצון אללה. משמעותה המילולית של המילה "מוסלמים" היא גם "צייתנים". הקוראן מבהיר באופן ברור שיושר לב הוא תנאי לירושת הארץ:

5 סיד קטב, פי ט'לאל אלקוראן, כרך ב, ביירות: דאר אלשרוק, 1986 (מהדורה שמים עשרה), עמ' 871.

ואכן כתבנו בַּזְבוּר⁶ לאחר הלוח הגנוז:⁷ "כי הארץ יירשוה
עובדי הצדקים" (סורה 21: 105).

פסוקים אחרים בקוראן קושרים באופן ישיר את מעמדם הדתי של בני ישראל
לירושתם את הארץ:

והורשנו לאנשים אשר היו מעונים במזרח הארץ ובמערבה,
אשר ברכנו בה, ותם דבר רבונך הטוב על בני ישראל במה
שהאריכו רוח, והשמדנו מה שהיו עושים פרעה ואנשיו, ומה
שהיו בונים (סורה 7: 137).

לפי פסוקים אלה, קשר נכון עם אללה, כלומר, כניעה לרצונו, הוא תנאי מוחלט
לירושת הארץ. לקוראן חשובה מאוד העובדה שמוצא גנטי או ביולוגי לעולם אין
די בו כדי להבטיח ירושה כזאת. מבחינה זו, הוא אינו מעלה ואינו מוריד.

ירושלים, או בֵּית אַל-מִקְדָּס, כשמה כן היא –
מקום קדוש. אפשר לראות זאת גם בסורה 17: 1,
שם אומר אללה על מסגד אל-אקצא או על
סביבותיו: "אשר ברכנו את סביבתו". המלומד
המוסלמי הגדול בן המאה הארבע עשרה, אַבְן
כְּתִיר, אמר שמסגד אל-אקצא הוא בֵּית אַל-מִקְדָּס.⁸ ואכן, "מסגד אל-אקצא"
וּבֵּית אַל-מִקְדָּס משמשים אותה מטרה חליפות. אחד מהם משמש מטפורה לחברו,
כפי שאפשר לראות בחֲדִית' הבא:

1.

ירושלים ומסגד אל-אקצא: חשיבותם

6 הכוונה היא לספר השמימי שאללה הוריד לנביא דוד. הקוראן משתמש ב"תורה",
"תהלים" ו"בשורה" (בערבית: תִּנְרָא, זְבוּר ו-אֲנְגִ'יל) לציון הספרים שהתגלו לפניו.
הקוראן טוען שספרים אלה היו שונים מהנוסח המוכר לנו היום, שכן סבלו עריכה בידי
אדם.

7 הכוונה היא לכל ציווי בידי אללה, הכולל כל התגלות.

8 אבן כתייר (לעיל הערה 3), עמ' 3.

אמרה מִימוֹנָה: "שליח אלה, ספר לנו על בֵּית אֱלֹהִים!".
 אמר לה: "היא הארץ בה יתאספו האנשים ויקומו לתחייה
 [ביום הדין]. לכו והתפללו בו, שכן התפילה בו שקולה לאלף
 תפילות [במסגדים] אחרים". אמרתי לו: "ומה אם לא יוכל
 להגיע אליו?". אמר לי: "שישלח אליו מנחת שמן להעלות
 אור בפתחיו, וכל העושה כדבר הזה, הריהו כמי שהיה שם".⁹

הַחֲדִית' מראה שמוסלמים מכל רחבי העולם חייבים לתמוך במסגד אל-אקצא
 הן באופן חומרי הן באופן רוחני. הקשר עם מסגד זה מתממש בראש ובראשונה
 באמצעות מעשה הפולחן, אבל התמיכה החומרית בו גם היא חלק מאחריותם
 של המוסלמים כולם. מימוש שתי החובות הללו יהיה פגום ככל שמסגד אל-
 אקצא יישאר תחת כיבוש! אמת הדבר, תחת הכיבוש הישראלי אין למוסלמים
 עוד גישה חופשית למסגד. בין היתר, אלה המנועים מחופש הפולחן במסגד אל-
 אקצא כוללים את כל הפלסטינים המתגוררים ברצועת עזה ובגדה המערבית, וכן
 פלסטינים מתחת לגיל חמישים המתגוררים בירושלים, שגישתם למסגד מוגבלת
 מעת לעת.

מאז מסעו הלילי המופלא של הנביא מוחמד (עליו השלום), אל-אֶסְרָא' ואל-
 מִעְרָא', שהתרחש לפני יותר מארבע עשרה מאות שנה, פיתחו המוסלמים קשר
 נצחי למסגד אל-אקצא. הנביא נלקח מאל-מִסְג'ד אל-חֶרַם בּמֶכָה לאל-מִסְג'ד אל-
 אֶקְצָא בירושלים. אירוע זה מסמל את הקשרים הדואליים בין שני המסגדים.
 תחילת סוּרַת המסע הלילי (יז, א) מזכירה למוסלמים וללא-מוסלמים אותו אירוע
 חשוב.

כאשר הנביא (עליו השלום) סיפר את סיפור המעשה לאנשי מֶכָה, הם ביקשו ממנו
 להוכיח זאת ולתאר בפניהם את ירושלים, שאותה הכירו היטב משיירות המסחר
 שלהם. הם השתמשו בסיפור זה כדי לערער על נאמנותו כנביא. הם ידעו שבאותה
 תקופה, מסע בין מֶכָה לירושלים לוקח כמה שבועות לכל כיוון. הם התייחסו
 ליכולותיו של הנביא מוחמד ולא לאלה של האל הכול-יכול!

9 דאוד, סנן, חדיית' מספר 457; אבן מאג'א, סנן, חדיית' מספר 147; אחמד אבן חנבל,
 מסנד, חדיית' מספר 463/6; אלביהקי, סנן, 441/2.

יש בקוראן ובמסורות של הנביא (עליו השלום) התייחסויות רבות לאירוע אל-אסרא' ואל-מעראג', עד שאייאפשר לכסות את כל פרטיו במאמר קצר זה. לפי הסיפור הכללי, הנביא מִחְמַד (עליו השלום) נלקח בידי מלאך הפנים גבריאל על גבי חיה על-טבעית (אל-בֵּרַאק) מִמְּכָה לירושלים ומשם לשמיים, שם קיבל את מצוות חמש תפילות היום. בדרכו חזרה עבר המסלול בירושלים, שם הוביל הנביא (עליו השלום) בתפילה את שאר הנביאים. חלק המסע מִמְּכָה לירושלים נקרא אֶסְרָא, ואילו העלייה השמימה נקראת מְעָרָאג'. המסע התרחש במועד הקרוי "שנת הצער" (עֵאם אֶלְחֶזֶן). הייתה זו השנה שבמהלכה איבד הנביא (עליו השלום) שניים מתומכיו החשובים ביותר: את אשתו ח'דִיג'ה ואת דודו אבו טַאֶלֶב. האחרון הגן על אחיינו מפני שבטי מְכָה החזקים אף שלא אימץ את האסלאם מעולם.

חכמי החדית' הגדולים אלֶבְחַ'אֶרִי וּמְסֶלֶם סיפרו שהנביא (עליו השלום) אמר:

והיה כאשר [בני השבט הדומיננטי בִּמְכָה] קָרִישׁ לֹא האמינו לי
 [בנוגע למסע הלילי], עמדתי בִּחְג'ר¹⁰ וגילה לי אללה את בֵּית
 אל-מְקַדֶּס (כלומר, ירושלים) והתחלתי מספר באותותיה בעודי
 מביט בה.¹¹

החדית' מספק רקע לפרשנות לפסוק יז, א ומסביר מדוע המוסלמים מאמינים ש"המסגד הקיצון" (אל-אקצא) נמצא דווקא בירושלים.

הקשר הרואלי מגולם בביטוי נוסף: "מקום קדוש", אל-חֶרֶם, המתייחס גם כן למסגד אל-אקצא (שנקרא גם כן אל-חֶרֶם אל-שַׁרִיף). ביטוי זה נובע מהשם "המקום הקדוש המכובד", אל-מִסְגִ'ד אל-חֶרֶם שבמְכָה. ההתייחסות למסגד אל-אקצא כאל חֶרֶם היא התפתחות תרבותית המשקפת את הקשר הקרוב בין שני המסגדים בהשקפה המוסלמית. במילים אחרות, אם נאמץ את זווית הראייה של

10 חֶג'ר אֶסְמַאעִיל היה פעם חלק משטח הַפְּעֵבָה, אבל לבסוף לא נכלל בשטחה. היא נבנתה לפני שמוחמד (עליו השלום) היה לנביא.

11 חדיית' סחיה אלֶבְחַ'אֶרִי, מס' 4710: חדיית' סחיה מְסֶלֶם, מס' 170.

הפקה (תורת המשפט או ההלכה המוסלמית), אותן הלכות הנוגעות לחֶרֶם בַּמְכָּה תקפות גם למסגד אל-אקצא, כמו איסור הצייד בזמן החג'.

מְגִיר אל-דין אל-חֲנַבְלִי (נפטר ב-928 להג'רה; 1522 לספירה) השתמש בצירוף אל-מִסְגֵד אל-שְׂרִיף אל-אֶקְצָא בעמוד הראשון בפרק המבוא לספרו "אל-אֶנְס אל-ג'לִיל בְּתַאֲרִיח' אל-קְדֵס ואל-ח'לִיל" (ספר על ההיסטוריה של ירושלים וחברון). בפרק התיאור של מסגד אל-אקצא אנו מוצאים סדר מילים שונה. שם הוא משתמש בצירוף "אל-מִסְגֵד אל-אֶקְצָא אל-שְׂרִיף"¹². מלומדי האסלאם הבינו שהשם "מסגד אל-אקצא" קדם למבנים ולכן הם אינם יכולים להיקרא בשם זה, שכן הכוונה הייתה לכל המתחם. הקורא למבנה הדרומי ביותר "מסגד אל-אקצא" חוטא באנכרוניזם. אל-חֲנַבְלִי קרא לו אל-ג'אֲמַע אל-כַּפִּיר אל-קַבְלִי (המסגד הדרומי הגדול אשר בו נמסרות דרשות יום השישי)¹³. מעניין לגלות שמְגִיר אל-דין אל-חֲנַבְלִי, שחיבר את אל-אֶנְס אל-ג'לִיל בְּתַאֲרִיח' אל-קְדֵס ואל-ח'לִיל בשנת 900 להג'רה, 1495 לספירה, כשעוד לא היו ויכוחים פוליטיים סביב מסגד אל-אקצא, הציע את ההגדרה הבאה:

אכן, אל-אקצא הוא שמו של המסגד כולו המוקף בחומה, על כל רחבו וארכו, שכן הבית אשר בדרום הוא חלק מהמסגד, והאחרים כמו כיפת הסלע והמסדרונות ועוד [מבנים אחרים] הם חֲדִישִים (מְחֻדָּת'ה).¹⁴

הקטע הקודם להגדרת מסגד אל-אקצא מוקדש למידותיו. הוא נמדד פעמיים תחת השגחתו של אל-חֲנַבְלִי כדי לוודא שהמידות מדויקות. אל-חֲנַבְלִי מזכיר שאורך המסגד נמדד מהחומה הדרומית עד למסדרון הצפוני הסמוך לכַּבַּב אל-אֶסְבַּט (שער האריות), ושרוחבו נמדד מהחומה הסמוכה לבית הקברות באב אל-רחמה (שער הרחמים) ועד למסדרון המערבי, מתחת לבית הספר תַּנְכַזִּיה.

12 מג'יר אלדין אלחנבלי, אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל, כרך ב, ביירות: דאר אלג'ליל, 1973, עמ' 11.

13 שם, עמ' 32.

14 שם, עמ' 24.

אציין שהקוראן התייחס לאל-אקצא כאל מסגד שנים לפני שמוסלמים הגיעו לירושלים. כלומר, המוסלמים מאמינים שמסגד אל-אקצא נבחר בידי אללה לשמש כמסגד.

מלבד שלושת המסגדים במֶּכָּה, במִּדְיָנָה ובירושלים רשאים מוסלמים לבנות מסגד בכל אתר ואתר, אבל מרגע בנייתו עליו להישאר מסגד לנצח.

ירושלים מתוארת במסע הלילי כתחנת מעבר או כשער השמיים. אללה יכול היה לקחת את נביאו (עליו השלום) מֶּכָּה ישירות השמימה, אבל בחר לא לעשות זאת. למסגד אל-אקצא תפקיד מרכזי באירוע כולו. היה זה המקום אשר בו הנביא (עליו השלום) הוביל בתפילה את שאר הנביאים והשליחים. על פי כמה פרשנויות, מעשה זה מגלם את ירושת האחריות של הנביא (עליו השלום) ואת הפיכתו לאפוטרופוס על המסגד (כמו שהיום מלך ירדן ההאשמי הוא האפוטרופוס על המקומות הקדושים בירושלים).

בֵּית אל-מֶּקְדֶּס היה לְקַבְּלָה הראשונה, כלומר כיוון התפילה הראשון. אל-בְּרָאָא, מחבריו של הנביא, אמר:

התפללנו עם שליח אללה (עליו השלום) בכיוון בֵּית אלמֶּקְדֶּס
במשך שישה-עשר או שבעה-עשר חודשים. אז התחלנו פונים
אל הכַּעְבָּה [במֶּכָּה].¹⁵

למרות שינוי הקַבְּלָה עצם העובדה שמוסלמים התפללו בכיוון ירושלים היא עדות לחשיבותה. ואכן, לפי הקוראן, המסגד בֶּמֶכָּה היה המסגד הראשון שהקים אללה לאנושות, ועל כן אין זה פלא שהקַבְּלָה חזרה אליו לבסוף:

הנה הבית הראשון, אשר הוקם לאנשים, הוא אשר ב"בֶּפֶּה"
(כלומר, מֶּכָּה), מבורך, והדרכה לעולמים (סורה 3: 106).

החֲדִית' המובא אצל אלבַּח'אֲרִי נוקט עמדה זוהי:

כֹּה אָמַר אֲבוּ דָר' אֶל־עִפְרָאֲרִי, שְׂאֵלְלָהּ יִתְרָצָה מִמֶּנּוּ:
 "אִמְרָתִי: שְׁלִיחַ אֵלֶּיךָ, אֵיזָה מִסְגֵּד נֹסֵד רֵאשׁוֹן עַל הָאָרֶץ?
 אָמַר לִי: אֶל־מִסְגֵּד אֶל־חֲרָאִים [בְּמִקְּהָ].
 אִמְרָתִי: וְאַחֲרָיו מִי?
 אָמַר לִי: אֶל־מִסְגֵּד אֶל־אַקְצָא [בִּירוּשָׁלַיִם].
 אִמְרָתִי: וְכִמָּה זְמַן בִּינֵיהֶם?
 אָמַר לִי: אַרְבַּעִים שָׁנָה, וְהִיָּה בְּהִגִּיעַ זְמַן הַתְּפִילָה הַתְּפִלָּל בְּאִשְׁרֵי
 הַנֶּדֶךְ, שְׁכֵן שֵׁם נִמְצָא הָעֵרֶךְ".¹⁶

הקוראן מלמד שאף שצריכה להיות מערכת אחת בלבד של אמונות ומידות
 המשותפת לכל ההתגלויות ולכל כתבי הקודש של כל בני האדם, ייתכן שוני
 במצוות ובהנהגות מסוימות (כלומר, בשְׂרִיעָה) בין אדם לאדם ובין דת לדת:

לְכָל אֶחָד מִכֶּם נִתְּנוּ חֻק וּמִנְהַג. וְלֹא רָצָה אֵלֶּיךָ עֲשֵׂה אֶתְכֶם
 אִוְמָה אֶחָת, וְאוֹלָם לְנִסּוֹתְכֶם בְּמָה שֶׁנִּתְּן לְכֶם, לְכֵן הִתְחַרְוּ
 בֵּינֵיכֶם בְּמַעֲשֵׂים טוֹבִים, אֵל אֵלֶּיךָ חֲזַרְתֶּם כֹּלְכֶם (סוּרָה 5: 48).

אין פלא אפוא שהיהודים מתפללים בכיוון ירושלים ואילו המוסלמים בכיוון
 מִקְּהָ. עובדה זו אינה פוגמת בכהוא זה בחשיבותה של ירושלים בעבור המוסלמים.
 הסוּרָה הַשְּׁנִייה בְּקוּרְאָן (פסוקים 142-150) מתייחסת בפירוט לשינוי הַקְּבִלָּה.
 המסר העיקרי הוא ששני כיווני התפילה נִתְּנוּ מֵאֵת אֵלֶּיךָ וּשְׁ" [...] אֵלֶּיךָ אֲשֶׁר נִתְּנוּ
 לָהֶם אֶת הַסֵּפֶר מִכִּירִים אוֹתוֹ כִּפִּי שֶׁמִּכִּירִים אֶת בְּנֵיהֶם, אֲךָ קְבוּצָה מֵהֶם מְעִלִּימִים
 אֶת הָאִמָּת, כְּשֶׁהֵם יוֹדְעִים" (סוּרָה 2: 146).

מבחינת הַפְּקָה (תורת המשפט או ההלכה המוסלמית), אסור לאדם לחשוף עצמו
 (כדי להתפנות, לדוגמה) במקום פתוח, הן בכיוון אֶל־מִסְגֵּד אֶל־חֲרָאִים בְּמִקְּהָ הֵן
 בכיוון מסגד אֶל־אַקְצָא בִּירוּשָׁלַיִם. הַחֲדִית' אֲשֶׁר בּוֹ מִבּוֹא אִיסוּר זֶה מִתִּיַּחַס לְשָׁנֵי
 הַמִּסְגָּדִים בְּכִיטוּי אֶל־קְבִלָּתֵיךְ – שְׁנֵי כִיּוּנֵי הַתְּפִילָה.¹⁷

16 חֲדִית' סַחִיחַ אֶלְבָּחְרִי, מִס' 3212; חֲדִית' סַחִיחַ מְסַלֵּם, מִס' 849.

17 אֲבוּ דָאוּד, סֵנֶן, חֲדִית' מִסְפֵּר 10; אֲבוּ מַאגִּי'ה, סֵנֶן, חֲדִית' מִסְפֵּר 319; אַחְמַד אֲבוּ
 הַנְּבֵל, מִסְנֵד, חֲדִית' מִסְפֵּר 210/4.

יתרה מזו, חשיבותו של מסגד אל-אקצא בחיי המוסלמי משתקפת במסורות רבות אחרות של הנביא. אחת ממסורות אלו – המובאת אצל אל-בַּחְ'אֲרִי ואצל מְסַלְם – מדגישה שנסיעה לביקור במסגדים למטרות דתיות מותרת בשלושה מסגדים בלבד: אל-מַסְג'ֵד אל-חַרְם (במֶכָה), אל-מַסְג'ֵד אלְנַבִּי (במִדְיָנָה) ואל-מַסְג'ֵד אל-אֶקְצָא (בירושלים).¹⁸

הלשון אשר בה משתמש הַחֲדִית' שנוכר לעיל, בנוסחו הערבי, מעוררת את הרושם שאסור לנסוע לשום מסגד מלבד שלושה אלה. רושם זה הוביל את המלומד השאפְעִי החשוב, אֶמָאם אל-ג'וּיְנִי (נפטר ב-1277), לפסוק שבאמת אסור לעשות כן. אֶמָאם אל-ג'וּיְנִי, שהיה שייך לאותה אסכולת פְּקָה, טען שעמדתו של אל-ג'וּיְנִי שגויה, ושרוב המלומדים (ג'מְהוּר אלְעֶלְמָאא') הבינו את הַחֲדִית' כמורה: "אין ערך [נוסף] בנסיעה למסגדים אחרים".¹⁹

ג.

הקליגרפיה של מסגד אל-אקצא

מסגד אל-אקצא הלך והתפתח, ומבניו התרחבו כל כך בתקופת שני הח'ליפים האומיים שחיו במאות השביעית והשמינית, עֶבְד אל-מַלֵּכ אֶבְן מִרְוָאן ובנו אל-וֹלִיד, עד שיופיו עלה על כל שאר המסגדים. הפאר האדריכלי של כיפת הסלע והמבנה הדרומי ביותר, לצד שאר תכונות מסגד אל-אקצא, הם עדות לחשיבות מקומות קדושים אלה לאסלאם.

הקליגרפיה במסגד אל-אקצא משקפת את מעמדה בהשקפה האסלאמית ומדגישה את אחדותו ואת ייחודו של אללה (הנקרא תַּוְּחִיד). אפשר למצוא כמה סורות מהקוראן וכמה פסוקים אחרים בתוך המבנים ומחוצה להם.

אחד מכתובים אלה, סוּרָה 17 (אל-אַסְרָא'), מדגיש את מעמדו של מסגד אל-אקצא בהשקפה האסלאמית. כמו שרשרת הוא רשום על צווארה החיצוני של כיפת הסלע. הפסוק הראשון בסוּרָה זו מתייחס במפורש למסגד אל-אקצא,

18 חֲדִית' סַחִיח, מס' 1115; חֲדִית' סַחִיח, מס' 2475.

19 אלנווי, צחיח מסלם בשרח אלנווי (פרשנות על חֲדִית' מספר 2475).

המוזכר בו על רקע המסע הלילי. יתר הסוֹרָה, 110 פסוקים נוספים, עוסק בסיפור של "בני ישראל", צירוף הידוע גם כשמה הנוסף של סוֹרָה 17. הסיפור ממשיך מהנביא מִחְמַד ומסעו למסגד אל־אקצא אל משה הנביא:

ונתנו למשה את הספר ועשינוהו מדריך לבני ישראל: "אל תקחו לכם זולתי משגיח!" (סורה 17: 2)

יצוין שאותו פסוק בדיוק רשום גם על הגומחה (מִחְרָאב) שבמבנה הדרומי ביותר. הכיתוב – אותיות שחורות על רקע פסיפס זהוב עם עלים סגוניים – מתחיל מייד בצידה הימני של הגומחה, פונה דרומה וממשיך נגד כיוון השעון בכיוון מזרח, ואז ממשיך צפונה ועוצר מייד לפני תחילת האולם המזרחי אשא בו חלון רוזטה. אולם נוסף נמצא ממש מדרום לו, ובו נמצא עץ מגולף ביד ועליו חלק קצר מסוֹרָה 17. נראה שיצירת האומנות העתיקה הזאת אבדה בשרפה של 21 באוגוסט 1969, שהרסה את הזווית הדרום מזרחית של המבנה.

כמה מהפסוקים הבאים בסוֹרָה יכולים להיחשב הן כדיווח על אירועים היסטוריים שהתרחשו זה מכבר הן כנבואה לעתיד לבוא, כאשר בני ישראל ומסגד אל־אקצא יהיו במרכז האירועים העתידיים האלה (סורה 17: 7).

סוֹרָה נוספת מהקוראן רשומה מחוץ לכיפת הסלע. כמו כתר מכסה סוֹרָה 36 (יא-סין) כמעט את כל חלקם העליון של הקירות המתומנים. סוֹרָה זו נפתחת באישור שליחותו של הנביא מוחמד, אבל לאחר מכן עוברת לנושאים אחרים, ובהם חיים, מוות ותחייה.

חלקם הפנימי של הקירות המתומנים מקושט בסורות קצרות, וחלקם בסורות ארוכות יותר, לצד ציטטות לא־קוראניות אחרות. יש לציין שתחילתן וסופן של הציטטות להלן לא תמיד עולים בקנה אחד עם ראשיתם וסופן של הקירות המוזכרים. נגד כיוון השעון, הקירות הדרום מזרחיים, המזרחיים, הצפון מזרחיים והצפוניים נושאים את המסר הבא, היוצא נגד השילוש (בנצרות):

הוי בעלי הספר, אל תגזימו בדתכם, ואל תדברו על אללה אלא האמת, כי אם המשיח ישוע בן מרים, שליח אללה ומלתו אשר הטילה אל מרים, ורוח ממנו. לכן האמינו באללה ובשליחיו, ואל תאמרו: "שלושה". חדלו, טוב יותר לכם! כי אם אללה

אלוה אחד, ישתבח שמו מלהיות לו ולד, לו מה שבשמים ומה שבארץ, ודי באללה משגיח. לא ימנע המשיח להיות עבד לאללה, ולא המלאכים המקורבים, ומי שנמנע מעבודתו ומתנשא, יאספו אליו כולם (סורה 4: 171-172).

החל בקיר הצפון מערבי אנו מוצאים את הפסוקים הבאים מסורה 19, הנקראת על שם מרים (מארי, אמו של ישוע הנוצרי) – האישה היחידה המוזכרת בקוראן בשמה:

”והשלום עלי ביום שנולדתי, ביום שאמות וכיום שאוקם לתחיה”. זה ישוע בן מרים מלת האמת אשר בו מפקפקים. לא היה לאללה להוליד כל ולד, ישתבח שמו! כאשר גמר אומר דבר מה, כי אם אומר לו: ”היה!”, ויהיה. ”והנה אללה רבוני ורבונכם, עבדוהו, זה דרך ישר!” (סורה 19: 33-36).

על הקירות המערבי והצפון מערבי אפשר למצוא את הפסוקים הבאים מסורה 3, הנקראת ”בית עמרם”:

העיד אללה כי אין אלוה אלא הוא, והמלאכים העידו ואנשי הדעת, כי מקים את הצדק. אין אלוה אלא הוא, האדיר והחכם. הנה הדת אצל אללה דת האסלאם. ולא נחלקו אלה אשר נתן להם הספר, אלא לאחר אשר באה אליהם הדעת, מלהט הקנאה ביניהם, ומי שכופר באותות אללה, הנה אללה מהיר חשבון (סורה 3: 18-19).

פרשנותו של אָבן פְּתַ'יר על הקוראן מייחסת את הקדשתה של מרים בפולחן במסגד אל-אקצא:

כאשר אמרה אשת עמרם: ”רבוני, הנה נדרתי לך את מה שבבטני משוחרר. לכן קבלהו ממני, הנך השומע והיודע!”. וכאשר ילדתה, אמרה: ”רבוני, הנה ילדתי נקבה – ואללה יודע את מה שילדה – ואין הזכר כנקבה, והנני קראתי לה

מרים, והנני שם אותך מחסה לה ולצאצאיה מפני השטן
המורחק" (סורה 3: 35-36).

אָבן פֿתִיר פֿירש את המשפט שאמרה אמה של מרים, "אין הזכר כנקבה", כ"כוח, התמדה בפולחן ובתפילה במסגד אל־אקצא".

סורה 20 (טא-הא) רשומה על צוואר כיפת הסלע מכפנים. יש בה כמה נקודות דמיון לסורה 17, הרשומה בצידה החיצוני של הכיפה: שתי הסורות פותחות בנביא מוחמד ועוברות לנביא משה. במקרה של סורה 17, הקוראן מספר כמה סיפורים חשובים על משה, כולל את סיפור קבלת ההתגלות, מאבקו בפרעה, שחרור בני ישראל מעבדות, סיפור עגל הזהב, קריעת ים סוף, ועוד.

כמה ממבקרי האסלאם טענו שמכיוון שירושלים מעולם לא הייתה מרכז פוליטי בעולם האסלאמי, לא ייתכן שזכתה להערכה רבה באסלאם. מדובר בטיעון שגוי, שכן אפילו מֶכָּה, המקום הדתי

הקדוש ביותר בעולם האסלאמי, מעולם לא הייתה בירתה של שום מדינה אסלאמית. עובדה זו אינה מקהה בכהוא זה את חשיבות המקומות הקדושים. יש לזכור שהשושלת האומיית, שפיתחה את אתר מסגד אל־אקצא לפני סוף המאה הראשונה לאחר ההג'רה, העבירה את בירתה ממֶּדִינָה לדמשק. אם כן, שום שליט מוסלמי לא הפך את אחת משלוש הערים הקדושות: מֶּכָּה, מֶּדִינָה או ירושלים, לכירתו. דווקא חשיבותן הדתית של הערים הללו הובילה אותם לעשות כן, לא ההפך.

ישנן מסורות רבות אחרות המרוממות את מעלתה המיוחדת של ירושלים, כולל מסורת הטוענת שתפילה במסגד אל־אקצא מתקבלת יותר מתפילות הנישאות במקומות אחרים (להוציא שני המסגדים במֶּכָּה ובמֶּדִינָה). נוסף על כך, אִם סֶלְמָה, אשת הנביא, אמרה:

שמעתי את שליח אללה (עליו השלום) אומר: "כל המקיים את החג' הקטן [עֶמְרָה] או עולה לרגל אל מסגד אל-אקצא, אללה סולח על כל עוונותיו".²¹

לחֲדִית' זה ישנה תוספת המספרת שאם חֲכִים, בתו של אֲמִיָּה אֶבֶן אֶל־אֶחְזַבְנִס, שמסרה את החֲדִית' של אֶם סַלְמָה, נסעה ממִדִּינָה למסגד אל-אקצא כדי לקיים בו את החג' הקטן.

ישנן מסורות רבות אחרות המשקפות את חשיבותם של ירושלים ושל מסגד אל-אקצא באסלאם, שקצרה יריעתו של מאמר זה להביאן. ובכל זאת, הייתי רוצה לסיום להתייחס פעם נוספת לעֶמְרַ בֶּן אֶל־ח'טַאב. לאחר שנכנס לעיר הזמינו הבישוף של ירושלים להתפלל בכנסיית הקבר. עֶמְרַ סירב בנימוס ונעמד בתפילה מחוץ לכנסייה. מעשה זה, כך אני מאמין, ביסס את המודל הפרקטי לקשרים בין דתות, במיוחד בנוגע למרחב הדתי של האחר.

קדושת הארץ אין משמעותה שאי-אפשר לזכות ברוחניות במקומות אחרים. במסורת המובאת בקובץ החֲדִית' המהימן של אֲמַאם מַאֲלַף, הידוע בשם אל-מִוְטַא, מסופר על חליפת מכתבים בנושא ירושלים בין שני בני לווייתו של הנביא: אבו אל-דִּרְדַּאא' הזמין את סַלְמָאן אל-פַּאֲרִסִי לבוא לִבֵּית אל-מִקְדָּס (ירושלים). סַלְמָאן השיב שהארץ אינה יכולה לקדש את האדם; רק מעשיו הטובים יכולים לזכותו בקדושה אמיתית.

"הר הבית" הוא המקום הפיזי המרכזי ביותר בהווה היהודית. כך היה בתקופת המקדש וכך בשבעים דורות של גלות, שבהם נתפס כיעד-חפץ בלתי ממומש. כיום, כשההר נמצא בריבונות ישראלית מעל לחמישים שנה, הוא נושא מרכזי ונפיץ בשיחה הישראלית – בין יהודים לבין עצמם ובין יהודים לבין מוסלמים.

כל ניסיון לתאר את הר הבית בממדים קונקרטיים נתקל בקשיים משום שהיחס אליו מתנודד בין קטבים שונים: רציונליים ומיסטיים; פרטיקולריים ואוניברסליים; היסטוריים ומטה-היסטוריים; פיזיים ורוחניים. למרות זאת, ספר זה מבקש להסתכל על הר הבית מתוך עמידה על המתח שבו הוא מתקיים בין החלום לבין הממשות, שהפער ביניהם עצום. בחלקו הראשון מתואר החלום – על היבטיו הדתיים, הלאומיים והתרבותיים – הן מנקודת ראות יהודית הן מנקודת ראות מוסלמית. בחלקו השני מוצגת

הממשות, המציאות של הר הבית כיום על שלל היבטיה הפיזיים, הסוציולוגיים והמשפטיים. בחלקו השלישי מוצע מתווה מלא ועשיר של המשמעויות המעשיות של כל אחד מהחלומות היהודיים באשר להר בעת הזאת, כאשר "הר הבית בידינו".

הספר כולל מארג ייחודי של הגות טובי החוקרים באשר להר הבית, בתחומי הדעת השונים – פילוסופיה, מחשבת ישראל, תרבות, מזרחנות, אסלאם, ארכיאולוגיה, חברה ומשפט ישראלי ובינלאומי.

הר הבית מנקז אליו תודעות דתיות, פוליטיות ולאומיות רבות עוצמה. האם נדע להכיל אותן באופן אחראי? ספר זה מבקש לאפשר זאת באמצעות הרחבה של יריעת השיחה על ההר אל ממד העומק הראוי לה.

מחיר מומלץ: 98 ש"ח

יוני 2022

www.idi.org.il

מסת"ב: 7-381-519-965-978

0 4500001289 9

דאנאקוד 450-1289